Μακεδονικά

Τόμ. 2

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

1941-1952

ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
1953

Για τα τείχη της Ολύνθου

Μαν. Ανδρόνικος

doi: [10.12681/makedonika.9244](https://doi.org/10.12681/makedonika.9244)

Copyright © 2016, Μαν. Ανδρόνικος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ανδρόνικος Μ. (2017). Για τα τείχη της Ολύνθου. *Μακεδονικά*, 2, 129–142. <https://doi.org/10.12681/makedonika.9244>

ΓΙΑ ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΗΣ ΟΛΥΝΘΟΥ*

Οί ανασκαφές τοῦ καθηγητῆ κ. D. M. Robinson στὴν Ὀλυνθο, ποὺ ἀποκάλυψαν τὴ σπουδαία τούτῃ πόλιν τῆς Χαλκιδικῆς, ἔριξαν πλούσιον φῶς ὅχι μόνον στὴν ἔρευνα τῆς Μακεδονικῆς γῆς, ἀλλὰ πρὸ γενικὰ στὴν ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν πόλεων καὶ τῆς ἑλληνικῆς κατοικίας ἰδιαίτερα, καὶ βοήθησαν στὴ λύση ὅχι λίγων προβλημάτων σχετικῶν μὲ αὐτές.¹ Βέβαια ἡ συνέχιση καὶ ἡ ὁλοκλήρωσή τους θὰ συμπληρώσει τίς γνώσεις μας καὶ θὰ δώσει πιθανὰ σὲ πολλὰ ζητήματα ὁριστικὰς λύσεις, ποὺ δὲν τίς βρῆκαν ἀκόμη.

Ἐνὰ τέτοιο εἶναι τὸ πρόβλημα τοῦ τειχισμοῦ τῆς Ὀλύνθου. Σ' αὐτὸ τὰ ὡς τώρα εὐρήματα φαίνεται νὰ μὴν ἐπιτρέπουν ὁριστικὴν ἀπάντησιν. Ὁ κ. D. Robinson στὴν εἰδικὴ παράγραφον, ποὺ ἀφιερώνει στὸ ζήτημα τοῦτο,² δηλώνει ἀμέσως στὴν ἀρχὴ πὼς δὲν πρόκειται νὰ κάνει στὸ σημεῖον αὐτὸ «λεπτομερεσιακὴ ἀνάπτυξη» τοῦ θέματος, γιὰτὶ δὲν ἔχει ὡς τώρα «ἱκανοποιητικὰ» στοιχεῖα γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τειχῶν καὶ γιὰ τὴν πορεία, ποὺ ἀκολουθοῦν γύρω ἀπὸ τὴν πόλιν. Ὅπωςδὴποτε μὲ βᾶσιν τὰ λίγα σημεῖα, ὅπου, καθὼς πιστεύει, συνάντησε τὰ τεῖχη αὐτὰ, μᾶς δίνει μιὰ σύντομην περιγραφὴν τοὺς καὶ φθάνει σὲ κάποια πρῶτα συμπεράσματα ἀκόμη, ἔχοντας αὐτὰ γιὰ στήριγμα, δίνει μιὰ τομὴν (Εἰκ. 1) ἐνὸς σημείου τοῦ τείχους καὶ μᾶς οἰκίας (Α' 9),³ ποὺ ἀποτελεῖ τὴ γραφικὴ διατύπωση τῶν πορισμάτων του. Θὰ προσπαθῶ νὰ τὰ συνοψίσω.⁴

Τὸ τεῖχος ἀκολουθεῖ τὸ δυτικὸ τέρμα τοῦ Βόρειου Λόφου, πίσω ἀπὸ

* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν ἀγαπητὸ φίλον κ. Χ. Μακαρόνα γιὰ τίς χρησιμώτατες ὑποδείξεις ποὺ μοῦ ἔκαμε καὶ γιὰ ὅλην του τὴ βοήθειαν, καὶ τὸν καθηγητὴ κ. D. M. Robinson ποὺ μὲ προθυμίαν μεγάλην μοῦ ἐπέτρεψε τὴν ἀναδημοσίευσιν τῶν πινάκων.

¹ Τὰ πλούσια εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ὀλύνθου δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν D. M. Robinson μὲ τὸ γενικὸν τίτλον: *Excavations at Olynthus*. Baltimore, σὲ 12 ἔως σήμερον τόμους.

² D. M. Robinson and J. W. Graham, *Excavations at Olynthus: Part VIII. The Hellenic House*. Baltimore 1938 σ. 39·42, πρβ. καὶ 69·70. Γιὰ συντομίαν θὰ παραπέμπω *Hel. h.*

³ *Hel. h.* σ. 41.

⁴ Ἡ κατεύθυνσις τοῦ «τείχους» φαίνεται στὸν πίν. 108.

τὰ σπίτια τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς λεωφόρου Α. Τὰ θεμέλιά του εἶναι, ὅπως καὶ τῶν σπιτιῶν, ἀπὸ μικρὲς ἀκανόνιστες πέτρες, μόνο ἔχουν διπλὸ πάχος, 0,80 μ. Στὴν οἰκία Α-5 γυρνάει πρὸς ἀνατολὰς καὶ σχηματίζει τὸ βόρειο τοῖχο αὐτῆς τῆς οἰκίας, ὅπου ἡ «Βόρεια Πύλη» ἀνοίγεται πρὸς τὴν λεωφόρον Α. Σὲ συνέχεια, μὲ κατεύθυνση πρὸς τὸ βορρά, τὸ τεῖχος συνεχίζεται πίσω ἀπὸ τὴν δυτικὴν πλευρὰ τῶν οἰκιῶν τῆς λεωφόρου Α' ἕως τὴν Α' 5. Ἀπὸ τὴν Α' 6 σπάει λίγο πρὸς ἀνατολὰς (ἔδῳ δὲν εἶναι σκαμμένο) καὶ τὸ ξαναβρίσκουμε ἀπὸ τὴν Α' 9 ἕως τὴν Α' 11. Στὸ σημεῖο αὐτό, τὸ ΒΔ ἄκρο τοῦ Βόρειου Λόφου, τὸ τεῖχος κάνει ὀρθὴ γωνία καὶ γυρίζει ἀνατολικά· γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴν ἀδυναμία τῆς γωνίας σχηματίζει καμπύλη $\frac{1}{4}$ τοῦ κύκλου καὶ τὸ πάχος του ἀπὸ 0,80 μ. φτάνει τὰ 3,25 μ. Ἐδῶ στα-

Εἰχ. 1.—Ἀκραιεὶς οἰκίαι τῆς Λεωφόρου Α καὶ τμήμα τοῦ δυτικοῦ τεύχους.

(Ἀπὸ τὸ Hel. h. πίν. 108).

ματάει ἀπότομα ἡ πέτρινη θεμελίωση, ποὺ μέχρι τώρα βρῖσκαμε, καὶ τὸ πλινθόκτιστο τεῖχος στηρίζεται κατευθείαν ἐπάνω σ' ἓνα βάθρο, 4 μ. πλατὺ καὶ 1,15 μ. βαθύ, πρὸς τὸ νοτιά, ποὺ εἶναι σκαμμένο στὸ μαλακὸ ὄγκο τοῦ ἐδάφους. Στὴ γωνία τούτη, ἀνατολικά καὶ νότια, γιὰ κάμποσα μέτρα τὸ τεῖχος ἐνισχύεται ἀπὸ μέσα μ' ἓνα πέτρινο θεμέλιο, 0,40 μ. πλατὺ, ποὺ βαστοῦσε ἴσως πλινθόκτιστο τοῖχο, ὅπου διακρίνονται σὰ βάσεις γιὰ ξύλινους στύλους. Δοκιμαστικὲς τομές, ποὺ ἔγιναν στὴν πιθανὴ πρὸς ἀνατολὰς συνέχεια τοῦ τεύχους, συνάντησαν σημάδια τοῦ πλινθόκτιστου τεύχους, ποὺ στὴν προέκταση τῆς λεωφόρου Β ἦταν ἀκόμη πλεονέκτερο καὶ πρὸς τὴν ἔξω μεριὰ εἶχε μίαν ἀπότομη ἐσοχὴ 2,75 μ., ὑπόλειμμα ἴσως παλιοῦ πύργου.

Ἔτσι μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1934 ἔγινε δυνατό νὰ ὑποστηριχθῇ πὼς βρέθηκαν ὑπολείμματα θεμελίων, ποὺ ἀνῆκαν στὰ τεύχη τῆς Ὀλύν-

θου.¹ Αὐτὰ τὰ εὐρήματα δείχνουν πὼς ἔχουμε δύο εἴδη τείχη, ἓνα βόρεια καὶ ἓνα δυτικά, πὺν ξεχωρίζουν καθαυὰ καὶ στὴν ποιότητα τοῦ ὕλικου (τὸ ἓνα μόνο πλίνθοι, τὸ δυτικὸ ἐπάνω σὲ πέτρινα θεμέλια) καὶ στὸ πάχος τους (3,25 μ. τὸ βόρ., 0,80 μ. τὸ δυτ.). Αὐτὰ εἶναι, νομίζω, τὰ μόνα βέβαια στοιχεῖα, πὺν μᾶς δίνουν τὰ εὐρήματα γιὰ τὰ τείχη. Οὐτε τὸ χρόνο τῆς κατασκευῆς τους μποροῦμε νὰ ὁρίσουμε² οὐτε τὸ ὕψος τους (σημαντικὸ γιὰ ἓνα τείχος στοιχεῖο) οὐτε ἄλλα χαρακτηριστικὰ τῆς παραπάνω κατασκευῆς τους, πὺν θὰ θέλαμε, γιὰ νᾶζουμε σωστὴ τὴ συνολικὴ τους εἰκόνα. Ἰδιαίτερα τὸ «δυτικὸ τείχος» δημιουργεῖ κάποιο ἀκόμη πρόβλημα, πὺν, θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ παρατηρήσω,³ δὲ βρίσκει τὴ σωστὴ του λύση σὲ ὅσα σημειώνονται στὶς σελ. 49 καὶ 69 - 70 καὶ στὴν τομὴ τῆς εἰκ. 1, τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τοῦ τείχους μὲ τὶς κατοικίες πὺν βρίσκονται δυτικά ἀπὸ τὶς λεωφ. Α καὶ Α'. Τοῦτο τὸ θέτει μὲ σαφήνεια ὁ κ. D. Robinson σὲ εἰδικὴ παράγραφο.⁴ Γιὰ τὴ λύση του ὅμως στηρίζεται, νομίζω, στὴν *arguēti* κάπως ἀντίληψη, πὼς αὐτὰ τὰ θεμέλια τῶν 0,80 μ. εἶναι τοῦ τείχους τῆς πόλης. Ἄν ἀντίθετα προσπαθούσαμε νὰ ἐρμηνεύσουμε τὰ εὐρήματα ἀφήνοντας ἐκεῖνα μόνον νὰ μᾶς ὁδηγήσουν, θὰ φτάναμε, πιστεύω, σὲ ἀσφαλέστερα συμπεράσματα. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ τὸ ἐπιχειρήσουμε.

Τὰ θεμέλια τοῦ τοίχου τῶν 0,80 μ.⁵ τὰ ἔχουμε δυτικά ἀπὸ τὶς οἰκίες Α' 11, Α' 10, Α' 4, Α' 3, Α' 2, Α' 1, Α-5, Α-4, Α 2, Α11, Α12, Α13 (Πίν. 108, 109). Ἄπ' αὐτὲς μόνον οἱ Α' 11, Α' 10, Α-5, Α11, Α12, Α13 ἔχουν ἀνασκαφῇ σ' ὅλη τους τὴν ἔκταση⁶ Περιγραφεῖς ἔχουμε τῶν Α-5, Α11-13 καὶ λεπτομερειακὲς κατόψεις τῶν Α11-13.

Ἀκόμα στὶς οἰκίες Α-1, Α1-4 καὶ Α8-10, πὺν ἀνασκάφηκαν ὁλόκληρες καὶ μόνο ἓνα μικρὸ τμήμα τῆς δυτικῆς τους πλευρᾶς δὲν ἔχει σωθῇ, μποροῦμε νὰ συμπληρώσουμε μὲ ἀσφάλεια καὶ τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ. καὶ τὴ συνέχεια τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων, πὺν δὲ βρέθηκαν.

Τὰ πιὸ βέβαια λοιπὸν συμπεράσματα γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ τοίχου τῶν 0,80 μ. θὰ μᾶς τὰ δώσουν πρῶτα οἱ οἰκίες Α-5, Α11-13, ὕστερα οἱ Α' 11 καὶ Α' 10 καὶ τέλος οἱ Α 1 καὶ Α1-4 καὶ Α8-10.

Ἀπὸ τὴν κάτοψη τῶν οἰκιῶν Α11-13 (Πίν. 9!) ἔχουμε τὸ βέβαιο

¹ Hel. h. σ. 39.

² Hel. h. σ. 40.

³ Νιώθω μεγάλη δυσκολία καὶ νὰ προσπαθῶ ἀκόμη νὰ συμπληρώσω τὸ παραμικρὸ στὴν τεράστια ἐργασία τοῦ ἀκούραστου ἐρευνητῆ τῆς Ὀλύνθου. Θέλω λοιπὸν νὰ κάνω μερικὲς σκέψεις μὲ τὴν ἐλπίδα πὼς μπορεῖ μόνο νὰ προκαλέσουν ἄλλες σωστότερες καὶ πιὸ σοφές.

⁴ Hel. h. σ. 69: Relation to the city wall.

⁵ Ἔτσι θὰ χαρακτηρίζω στὸ ἐξῆς αὐτὸ πὺν ὁ κ. D. Robinson ὀνομάζει «the city wall».

⁶ Ἄν καὶ τῆς Α' 11, ὅπως δείχνει ὁ πίν. 108, δὲν ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐκσκαφή.

συμπέρασμα ὅτι ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. εἶναι ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἀφοῦ οἱ χώροι a, f, j, τῆς A11, a, e, i, τῆς A12 καὶ a, e, h, τῆς A13, ποὺ τὸν ἔχουν γιὰ δυτικὸ τοῖχο, ἐπικοινωνοῦν μὲ τοὺς ἄλλους χώρους τῶν οἰκιῶν, πράγμα ποὺ σημαίνει πὼς ἀνήκουν καὶ αὐτοὶ ὀργανικὰ στὶς οἰκίαις.¹

Τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὴν οἰκία A·5 (Πίν. 108), ὅσο καὶ ἂν «τὸ σχέδιό της δὲν εἶναι πολὺ καθαρὸ» (σ. 70). Ὅτι ὅμως ὁ χώρος a (ποὺ ἔχει γιὰ βόρειο τοῖχο του τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ. στὴ στροφὴ ποὺ κάνει πρὸς ἀνατολὰς κ' ἓνα μέρος τοῦ τοίχου τῶν 0,80 μ. γιὰ δυτικὸ του τοῖχο) καὶ ὁ χώρος c (ποὺ τὸ δυτικὸ του τέλος εἶναι πάλι ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ.) ἀνήκουν καὶ εἶναι κύρια μέρη τῆς οἰκίας δὲ χωρεῖ καμιά ἀμφιβολία. Ἐπιβεβαίωση τῆς ὀργανικῆς αὐτῆς σχέσης τῶν χώρων τῆς οἰκίας μὲ τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ. ἔχουμε ἀπὸ τὴ γνώμη τοῦ κ. R o b i n s o n (ἂν καὶ ἄλλοι λόγοι τὸν κάνουν νὰ τὴν ἀπορρίψει) πὼς «εἶναι δυνατόν αὐτὸ τὸ σπίτι νὰ τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ στρατιωτικὸς σκοποὺς καὶ νὰ σχετίζεται μὲ τὴ φρουρὰ τῆς πύλης, ποὺ ὑπῆρχε δίπλα» (σ. 70). Τὰ εὐρήματα δείχνουν πὼς δὲν εἶχε ἀποκλειστικὰ τέτοιο στρατιωτικὸ σκοπὸ.² Κι ὅμως ἡ στενὴ του σχέση μὲ τὸ «τεῖχος» ὀδηγεῖ τὴ σκέψη μας ὥς ἐκεῖ.

Τῆς οἰκίας A·11 δὲν ἔχουμε τὸ σχέδιο στὸ σύνολο καὶ ἡ θέση της στὸ ΒΔ ἄκρο τῆς πόλης εἶναι πιθανὸ νὰ τῆς δίνει κάποιαν ἰδιορρυθμίαν (δεύτερος τοῖχος 0,40 μ. στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τοίχου τῶν 0,80 μ. στὴ δυτικὴ καὶ βόρεια πλευρά).

Στὴν A·10, ποὺ ἔχουμε μόνο στὸ συνοπτικὸ σχέδιο (Πίν. 108) τὴν κάτοψή της, οἱ τρεῖς μικροὶ δυτικοὶ χώροι φαίνονται ἀπομονωμένοι ἀπὸ τὸ ἄλλο χεῖριο, ἀλλὰ ὁ ΝΑ ἄκρατος χώρος, ποὺ μένει, εἶναι ἀνοικτὸς πρὸς τὴν αὐλὴ καὶ ἄλλους χώρους τῆς οἰκίας. Ἔτσι σ' ἓνα τοῦλάχιστο τμήμα του ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. ἀνήκει στὴν οἰκία A·10.

Τῆς οἰκίας A·1 (Περιορ. σ. 70-71, πίν. 18, 28) τὸ δυτικὸ μέρος δὲν ἔχει διατηρηθῇ καλὰ (καὶ ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ.). Ἀπὸ τὴν κάτοψη τοῦ πίν. 88 ὅμως φαίνεται πὼς ὁ χώρος δυτικὰ τῆς αὐλῆς f, ποὺ θὰ τέλειωνε στὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ., συγκοινωνοῦσε μὲ τὴν αὐλὴ αὐτὴ καὶ συνεπῶς μὲ τὴν οἰκία, κ' ἔτσι ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. ἦταν τοῖχος τῆς οἰκίας.

Τῆς οἰκίας A1 (Περ. σ. 71, πίν. 89) ὁ χώρος a, ποὺ εἶναι τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ τέσσαρα δωμάτια τῆς οἰκίας³ καὶ ἀνοίγεται πρὸς τὴν πασιάδα, f, ἔχει πιθανότατα δυτικὸ τοῖχο τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ χώρος e, ποὺ εἶναι ἀνοικτὸς πρὸς τὴν αὐλὴ h,⁴ κλείνεται δυτικὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο τῶν

¹ Αὐτὸ τὸ παραδέχεται καὶ ὁ κ. D. Robinson, σ. 70.

² Βρέθηκε κ' ἓνας πῆλινος λουτήρας, σ. 70.

³ Hel. h. σ. 71. it includes four rooms on the north, a-d.

⁴ Δὲν μπορῶ νὰ καταλάβω τὴν ἑκφραση τοῦ κ. D. Robinson: The west

0,80 μ. Καὶ στὴν Α1 λοιπὸν ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. εἶναι τοῖχος, ποὺ ἀνήκει ὀργανικὰ στὴν οἰκία.

Γιὰ τῆς Α2 (Περ. σ. 72, πίν. 89) τοὺς δυτικούς χώρους α, b, g, δὲ μᾶς ἀναφέρει τίποτα ἢ περιγραφή. Ἀπὸ τὴν κάτοψη ὅμως τοῦ πίν. 89 βλέπουμε νὰ συγκοινωνοῦν μὲ τὴν ὑπόλοιπην οἰκία κ' ἔτσι ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ., ποὺ θὰ ἦταν ὁ δυτικὸς τοῖχος τῶν χώρων α καὶ g, φαίνεται πὼς ἀνήκει στὴν οἰκία.

Τῆς οἰκίας Α3 (Περ. σ. 73, πίν. 51, 89) ὁ χώρος d, ποὺ πιθανότατα κλεινόταν δυτικὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ., ἀνοίγε, ὅπως δείχνει ἡ κάτοψη, πρὸς τὸν κεντρικὸν χώρον τῆς οἰκίας.

Τῆς Α4 (Περ. σ. 74, πίν. 89) οἱ δυτικοὶ χώροι α, f, i, ποὺ τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ τελείωναν στὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ., ὅπως δείχνει ἡ κάτοψη, εἶχαν ἀνοιγμα πρὸς τὸν κεντρικὸν χώρον τῆς οἰκίας. Ἐτσι καὶ στὶς δυὸ αὐτὲς (Α3 4) ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. φαίνεται ν' ἀνήκει στὶς οἰκίας.

Ἡ κάτοψη τῆς Α8 (Περ. σ. 76-77, πίν. 19, 90), ποὺ δὲ διατηρήθηκε ἀρκετὰ στὸ δυτικὸ μέρος, δὲ δείχνει καθαρὰ τὴν σχέσιν τῶν δυτ. χώρων μὲ τὴν ὑπόλοιπην κατοικία. Ἰσως νὰ ἦταν ἐντελῶς ἀποχωρισμένοι, ὅπως ἐλάχιστες πέτρες, δυτικὰ τοῦ χώρου d καὶ f, θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς κάνουν νὰ ὑποθέσουμε.

Τῆς Α9 (Περ. σ. 78-80, πίν. 19, 20, 90, εἰκ. 1 σ. 41) οἱ χώροι τῆς δυτικῆς πλευρᾶς α, e, h, i, εἶναι χωρισμένοι ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπην κατοικία καὶ ἴσως μόνον ἀπὸ τὸ στενὸ νότιον διάδρομον ἐπικοινωνοῦσαν. Ἐν ὅμως ὁ χώρος i χρησίμευε γιὰ στάβλος, ὅπως πιστεύει ὁ κ. Robinson,¹ αὐτὸ σημαίνει πὼς ἀπτελεῖ χώρον τῆς οἰκίας καὶ ἐπικοινωνεῖ μ' αὐτήν.

Ἀπὸ τοὺς χώρους τῆς δυτ. πλευρᾶς α, e, g, h, τῆς Α10 (Περ. σ. 80-82, πίν. 21, 88) ὁ α, συνδέεται ἀναμφισβήτητα μὲ τὴν ὑπόλοιπην οἰκία.² Ἀκόμη ὁ νότιος διάδρομος j, ποὺ συγκοινωνεῖ μὲ τοὺς κεντρικοὺς χώρους k, f, καὶ τὸ προαύλιον, l, ὁδηγεῖ πρὸς τὸ δυτικὸν τέμα, ὅπως οἱ διάδρομοι m, k, l, τῶν Α11, 12, 13.

Στὶς οἰκίας λοιπὸν Α8-10 ἡ σχέσιν τῶν δυτικῶν χώρων δὲν εἶναι πάντα ὁλότελα ξεκάθαρη, καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ ἡ σημασία τοῦ τοίχου τῶν

side of the forecourt, i, was closed, except for an opening between two pillars at the north end. Ἡ ἦταν ἀπομονωμένος ὁ χώρος, πρᾶγμα τοῦ δὲ συνέβαινε, ἦ, ὅπως καὶ εἶναι πραγματικά, εἶχε ἀνοιγμα πρὸς τὴν αὐλή.

¹ Hel. h. σ. 80 The small room, i, . . . may have been used as a stable. Περ. Μερ. III, κεφ. IVm σ. 210-211.

² Hel. h. σ. 82 . . . only, α, connects with the rest of the house.

0,80 μ. Στην περιγραφή τῆς A8 (σ. 76 77) ὁ κ. R o b i n s o n δὲ μᾶς δίνει καμιά πληροφορία καὶ ἡ κάτοψη στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ἐξασφαλίζει βεβαιότητα. Στην A9, ἂν ὁ χώρος ἦταν στάβλος, τότε σ' ἓνα του σημείου ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. θάτανε τοῖχος τῆς οἰκίας. Τέλος στὴν A10 ξέροουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. ἐκκλίνει δυτικὰ τὸ δωμάτιο a, ποὺ συνδέεται μὲ τὴν ὑπόλοιπην οἰκία, κ' ἔτσι, τοῦλάχιστο σὲ κεῖνο τὸ σημεῖο, εἶναι καὶ τοῖχος τῆς οἰκίας.

Ἀπὸ τὶς δεκατέσσερις οἰκίες, ποὺ ἐξετάσαμε, τῶν ἑννέα (A11, 12, 13, A-5, A-1, A1, 2, 3, 4) οἱ δυτικοὶ χώροι ἀποτελοῦν ὁργανικὰ μέρη τῆς οἰκίας καὶ ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ., ποὺ εἶναι ὁ δυτικὸς τοῖχος τους, εἶναι συνεπῶς ὁ δυτικὸς ἀκραῖος τοῖχος τῶν οἰκιῶν. (Σ' αὐτὲς θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε καὶ τὴν A-4 καὶ τὴν A'7· ἀνασκάφηκαν καὶ βρέθηκαν

Εἰκ. 2.— Οἰκίαι A 11 - 13 (= Hel. h. πίν. 91).

μόνον οἱ δυτικοὶ χώροι, ποὺ δείχνουν ἐνότητα μὲ τὴν οἰκία).¹ Στὶς ὑπόλοιπες πέντε (A'11, A'10, A8, 9, 10) δὲ βλέπουμε καθαρὰ τὴν ἴδια σχέση, ὅμως σὲ καμιά δὲν ἔχουμε ἀπόλυτο διαχωρισμὸ ὅλων τῶν δυτικῶν χώρων ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπην οἰκία. Παραμερίζοντας τὴν A'11, θυμόμαστε τὴν σχέση τοῦ ΝΔ ἀκραίου χώρου τῆς A'10, τὴν δοριστία ποὺ μᾶς ἀφήνει ἡ A8, τὸ στάβλο ἰ τῆς A9 καὶ τὸν χώρο a καὶ τὸ διάδρομο j τῆς A10, ποὺ ἀνήκουν ὁργανικὰ στὶς οἰκίες καὶ συνδέουν ἔτσι τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ. μὲ αὐτὲς.

Νομίζω λοιπὸν ὅτι τὸ μόνο συμπέρασμα, ποὺ μπορούμε νὰ βγάλουμε μὲ ἀσφάλεια, στηριγμένοι στὰ εὐρήματα, εἶναι ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς τῶν

¹ Ηρόδ. σ. 69: as in A 11 - 13 and in A - 4.

0,80 μ. εἶναι ὁ δυτικὸς ἐξωτερικὸς τοῖχος τῶν οἰκιῶν, πού βρίσκονται πίσω ἀπὸ τὶς λεωφόρους Α καὶ Α'.

Ὁ κ. R o b i n s o n ὁμοῦ στή σελ. 69 70¹ ἀναφέρει: «Παράλληλα μὲ τὸ τεῖχος τῆς πόλης καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου πέντε μέτρα, ἂν καὶ διαφέρει ἀπὸ οἰκία σὲ οἰκία, μπορεῖ νὰ χαραχτεῖ² ἓν τοῖχος, πού σὲ μερικὲς περιπτώσεις σχηματίζει ἀπλὰ τὸ μέτωπο μᾶς σειρᾶς ἀπὸ δωμάτια σιὸ δυτικὸ μέρος τῆς αὐλῆς, ὅπως στίς Α11-13 καὶ στήν Α-4, ὅπου ἓνα ἀπὸ τὰ δωμάτια εἶναι πραγματικὰ ἀνδρῶν· ἀλλὰ σὲ ἄλλες πολὺ καθορισμένα³ σχηματίζει τὸ δυτικὸ ὄριο τῆς κυρίως κατοικίας, ὅπως μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς θαυμάσια στίς Α9 καὶ 10. Ἡ πιθανὴ ἐξήγηση εἶναι ὅτι αὕτῃ ἡ περιοχὴ ἀνάμεσα σιὸ τεῖχος τῆς πόλης καὶ τὸν ἐσωτερικὸ παράλληλο τοῖχο εἶχε τὸ ὕψος ἑνὸς πατώματος καὶ εἶχε μιὰν ἐπίπεδη στέγη πού σχημάτιζε κάποιο «κατάστρωμα» (Deck), πλατὺ σχεδὸν πέντε μέτρα, γιὰ νὰ περιπολοῦν καὶ νὰ πολεμοῦν οἱ στρατιῶτες ἀπὸ τὸ τεῖχος».

Ἄν παρακολουθήσει κανεὶς μὲ προσοχὴ τὰ λεπτομερεῖα σχέδια, πού μᾶς δίνουν οἱ πίνακες, θὰ διαπιστώσει πὼς δὲν εἶναι σύμφωνο μὲ τὰ πράγματα νὰ μιλοῦμε γιὰ «ἓνα τοῖχο παράλληλο», ὅταν αὐτὸς δὲ φαίνεται καθόλου στίς οἰκίαις Α' 11, Α' 9 καὶ Α' 5, ὅταν εἶναι ἀπομονωμένος στήν Α' 10 καὶ μάλιστα ὅχι σὲ ὅλο του τὸ πλάτος, καὶ ὅταν στίς Α-4 καὶ νοτιώτερα ἔχουμε ὅχι τοῖχο ἀλλὰ τοίχους παράλληλους πρὸς τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ. μὲ διακοπὲς καὶ συχνὰ σὲ σημαντικὰ διαφοροετικὴ ἀπόσταση ἀπὸ κεῖνον (δὲς κύρια τῇ διαφορᾷ μεταξὺ Α1 καὶ Α2 καὶ Α3).

Ἀλλὰ καὶ στήν περίπτωσιν, πού θὰ ὑπῆρχε μιὰ εὐθυγράμμιση τῶν τελευταίων αὐτῶν τοίχων πρὶν τὸν ἐξωτερικόν, δὲν νομίζω πὼς ἔπρεπε αὐτὸ νὰ μᾶς παραξενέψει καί, σὰν κάτι τὸ ἰδιαίτερο, νὰ μᾶς ὀδηγήσει στήν ἀνάγκη μᾶς ἐξήγησης, ἀφοῦ τὸ ἴδιο ἐντελῶς φαινόμενο (μάλιστα μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια τίς πιὸ πολλὰς φορὰς) παρουσιάζεται σιὸς τοίχους πού χωρίζουν τοὺς βόρειους χώρους ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴ κατοικία σιὰ συγκροτήματα AV, AVI, AVII. (Βλ. πιν. 94, 95, 97, 99).

Ὑστερα ἀπὸ τὴ διαπίστωση πὼς σὲ «μερικὲς περιπτώσεις ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀποτελεῖ τὸ δυτικὸν ὄριο τῆς κύριας κατοικίας, ὅπως θαυμάσια μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς στίς Α9 καὶ 10», πού δείχνει ἀκρίβεια,⁴ ἡ ἀκόλουθον: «σιὰ σπίτια μὲ τὰ δύο πατώματα, ὅπως μὲ βεβαιότητα ξέρουμε πὼς ἦταν τὰ Α3-6 καὶ 8-10, αὐτὰ τὰ πίσω δωμάτια ἦταν ἀπὸ κατασκευὴ (constructionally) χωρισμένα ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴ κατοικία»,⁵ δὲν ἀνταπο-

¹ Relation to the city wall.

² may be traced.

³ very definitely

⁴ Μῶλο πού θᾶπρεπε νὰ τονιστῇ πὼς αὐτὸ φαίνεται μόνον στίς Α9 καὶ Α10.

⁵ Στίς οἰκίαις Α5 καὶ Α6, πού δὲν ἀναφέραμε στήν ἐξέτασή μας, λείπει ὁλόκληρη ἡ δυτικὴ πλευρὰ (πιν. 89) καὶ κάθε συμπέρασμα δὲν μπορεῖ ν' ἀποδειχθῇ.

κρίνεται, καθὼς εἶδαμε, στὰ προάγμια καὶ εἶναι μιὰ γενίκευση, ποὺ δὲν ἀποδείχεται. Γι' αὐτὸ ἡ ἐρμηνεία τοῦ πίσω αὐτοῦ χώρου τῶν πέντε μέτρων, ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσει καὶ τὴν «ἐκπληκτικὴ λεπτότητα τοῦ τεῖχους»,¹ καὶ ἡ ἀναπαράσταση τῆς τομῆς στὴν εἰκ. 1, ποὺ γραφικὰ ἐκφραρίζει τὴν ἐρμηνεία, δὲ φαίνεται πιθανή, ἀφοῦ τὰ πράγματα δὲ μᾶς δίνουν τὶς πρὸ πολλὰς φορὲς (στὶς 15 περιπτώσεις 10 τουλάχιστο) τὸ χωρὸ αὐτό.

Ὁ ὑποθετικὸς λοιπὸν «παράλληλος τοῖχος» δὲ φαίνεται νὰ ὑπάρχει, μὰ οὔτε, κι ἂν ὑπῆρχε, θὰ βοηθοῦσε, καθὼς εἶδαμε, στὴν ἐνίσχυση τῆς ἐρμηνείας τοῦ κ. R o b i n s o n.

Ἀκόμη μιὰ παρατήρηση σχετικὴ μὲ τὸ «τεῖχος» πρέπει νὰ μᾶς σταματήσει. Μιλώντας ὁ κ. R o b i n s o n² στὴ σ. 77 γιὰ τὴν ἀλλέα ἰ τῆς οἰκίας A8 καὶ σημειώνοντας πὼς εἶναι ὁλότελα χωρισμένη ἀπὸ τὴν οἰκία, ὑποθέτει ὅτι, «ὅπως καὶ ἡ ὁμοία τῆς στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς οἰκίας, μπορεῖ ν' ἀποτελοῦσαν δίοδο γιὰ τὸ τεῖχος τῆς πόλης», καὶ (στὴ σ. 41) «στὸ δυτικὸ του τέρμα νὰ εἶχαν σκαλοπάτια ποὺ φτάναν ἴσαμε τὸ τεῖχος». Ἀλλὰ οἱ ἀλλεες αὐτές, καθὼς καὶ ὅλες οἱ ἄλλες, εἴτε εἶναι χωρισμένες ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴ κατοικία (νότια τῆς A7, A8 καὶ A' 10), εἴτε ἀνοίγονται πρὸς αὐτὴν (A3-5, A11-13), ἔχουν, νομίζω, τὸν ἴδιο σκοπὸ, ποὺ ἔχουν καὶ οἱ ἄλλες τῶν κεντρικῶν συγκροτημάτων AV, VI, VII, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ κ. R o b i n s o n μᾶς βεβαιώνει ὅτι «εἶναι ὁλοφάνερο πὼς χρησίμευαν μόνο γιὰ τὴν ἀποχέτευση καὶ ὄχι γιὰ δίοδο».³ Τὸ ὅτι οἱ ἄλλες τῶν A7 καὶ 8 εἶναι χωρισμένες ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴ κατοικία εἶναι ἀκριβῶς τὸ κανονικόν, καθὼς μᾶς πληροφορεῖ πάλι ὁ κ. R o b i n s o n στὴ σ. 99-100.³ Ἀκόμη ἡ ἴδια τους, ὅπως φαίνεται, κατασκευὴ (στρωμένες μὲ πέτρα, οἱ ὄχειοι (A8, A9 πίν. 90) καὶ τὸ σημαντικώτερο, τὸ ἴδιο σχεδὸν πλάτος τους ἐνισχύουν αὐτὴ τὴ γνώμη. Γιατὶ θὰ ἦταν, ἀλήθεια, πολὺ λίγο βολικὸ σὲ μιὰ περίπλοκη ἀνάγκη νὰ εἶναι ὑποχρεωμένοι οἱ στρατιῶτες νὰ κινηθοῦν πρὸς τὸ τεῖχος ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς στενώτατους διαδρόμους (1,30 μ. περίπου).

Ἔτσι καὶ τοῦτο τὸ στοιχεῖο, ποὺ ὡδηγοῦσε πρὸς τὴν ἐρμηνεία τοῦ τοίχου τῶν 0,80 μ. σὰν τεῖχους τῆς πόλης, παύει νὰ ὑπάρχει καὶ παύοντας φέρνει ἀκριβῶς στὸ ἀντίθετο συμπέρασμα, γιὰ τὴν γεννιέται ἀμέσως ἡ ἀπορία:

¹ Hel. h. σ. 41 surprising thickness.

² Αὐτὸ τὸ παρατηρεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ D. Robinson, ποὺ γιὰ τὶς οἰκίες A τὸ σημειώνει στὴ σ. 69: This evidently took the place of the drainage alley which ran down the center of each block (Pt I Ch II c) and into it was shed the water... κτλ. Καὶ σ' αὐτές (τὴ βόρ. καὶ νότια τῆς A8) δίνει τὸ χαρακτηριστικὸ ὄνομα «drainage alley».

³ Between the two rows of houses is the usual drainage alley, from which the courts of the houses on the north side are entirely separate.

πῶς πήγαιναν οἱ στρατιῶτες στὸ τεῖχος; Δὲν ἔπρεπε, ἂν εἶχαμε τεῖχος, νὰ ὑπάρχουν δρόμοι κάπως εὐρύχωροι πρὸς αὐτό, σὲ κανονικά διαστήματα, ἴσως μάλιστα στὴν προέκταση τῶν δρόμων (ΑV-ΑΧΙΙΙ);

Ἀπομένει μιὰ τελευταία παρατήρηση, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ προβάλει κανεὶς.¹ Οἱ οἰκίαι δυτικὰ τῶν λεωφόρων Α καὶ Α' ἔχουν βάθος μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ συνηθισμένο στὶς οἰκίαι τῆς Ὀλύνθου,² ἂν τέρμα τους θεωρήσουμε τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ.³ Μήπως, ξέροντας τὴν κανονικότητα τοῦ οἰκοδομικοῦ σχεδίου τῆς Ὀλύνθου,⁴ πρέπει νὰ θεωρήσουμε τέλος τῶν οἰκιῶν τὸν παράλληλο τοῖχο; Δὲ φαίνεται ἀναγκαῖο καὶ σωστὸ αὐτό, οὔτε καὶ ὁ κ. R o b i n s o n τὸ ἐπικαλεῖται, γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγο πὼς ἔτσι βορσκόμαστε πολὺ λιγότερο κοντὰ στὶς κανονικὲς διαστάσεις. Ἡ μόνη ἐξήγηση, ποὺ φαίνεται πιθανή, εἶναι ὅτι ἡ ἰδιαίτερη θέσις τῶν οἰκιῶν αὐτῶν καὶ ἡ σημασία τους γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς πόλης ἔκανε νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὸ γενικὸ μέτρο, ἂν καί, ἂν προσέξουμε τὸ ἐμβαδὸν τους, θὰ βροῦμε πὼς εἶναι σχεδὸν τὸ ἴδιο μὲ τῶν ἄλλων.⁵

Ὅριστικά λοιπὸν φαίνεται πὼς πρέπει νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὁ τελευταῖος τοῖχος τῶν οἰκιῶν αὐτῶν καὶ ὄχι τεῖχος τῆς πόλης.⁶

Ἀλλὰ σὲ τέτοια περίπτωσις τὰ ὅρια τοῦ λόφου ἀποκλείουν ὀπωδῆποτε τὴν ὑπαρξὴ τεῖχους δυτικώτερα, πράγμα ποὺ μᾶς ξαναφέρει στὴν ἀρχικὴ μας ἀπορία γιὰ τὸν τειχισμὸ τῆς Ὀλύνθου. Ἡ ἀπορία μάλιστα γιὰ τὴν ἀπουσία τεῖχους στὴ δυτικὴ πλευρὰ δυναμώνει τώρα, ποὺ ξέρουμε ὅτι στὴ βόρεια πλευρὰ ὑπῆρχε τεῖχος πλινθόκτιστο, 3,25 μ. πλατὺ, καὶ πιθανὰ μὲ πύργους. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι καὶ στὴν περίπτωσις, ποὺ τὸν δυτικὸ ἀκραῖο τοῖχο τῶν οἰκιῶν τὸν θεωροῦσαμε τεῖχος, ἡ διαφορὰ στὴν κατασκευὴ καὶ στὸ πάχος ἀπὸ τὸ βόρειο θὰ γεννοῦσε τὴν ἀνάγκη κάποιαις ἐξήγησις. Ὁ κ.

¹ Ὁ κ. D. Robinson δὲν τὴν προβάλλει. Γιατί, θὰ φανῇ ἀμέσως.

² 70' ἀντὶ 60' τῶν συγχροτημάτων. Βλ. Hel. h. σ. 30 καὶ 34.

³ Κι ὁ κ. D. M. Robinson αὐτὸ λογαριάζει γιὰ τέρμα (Hel. h. σ. 34). The depth of the houses to the city wall is about 70'.

⁴ Hel. h. σ. 33: «Ideal plan» of the Blocks.

⁵ Ὁ κ. D. Robinson (Hel. h. σ. 34) σημειώνει: their area (τῶν οἰκιῶν πίσω ἀπὸ τὴν λεωφ. Α) if we allow for the space lost at the west end of each adjacent to the city wall, is about the same as that of the houses in the blocks.

⁶ Ἡ ἐκθεσις τοῦ Paul Clement (The American excavations at Olynthus, L' Antiquité Classique, IV, 1935 σ. 193-197), ποὺ δίνει τὰ πρῶτα πορίσματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1934, φαίνεται νὰ βρίσκειται πῶς κοντὰ στὴν ἄποψιν αὐτή, διὰν λέει (σ. 191): «Στὸ δυτικὸ μέρος, ὅπου ἡ κλίσις τοῦ λόφου εἶναι τελείως ἀπότομη, θεωρήθηκε ἀρκετὸ νὰ παχύνουν ἀπλὰ τὸ δυτικὸ ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς σειρᾶς τῶν γειτονικῶν οἰκιῶν ποὺ βρίσκονται δυτικὰ τῆς Λεωφ. Α καὶ Α' στὸ διπλάσι ἀπὸ τὸ συνηθισμένον πάχος».

R o b i n s o n μᾶς πληροφοροῦν ὅτι «τὸ μεγάλο πάχος τοῦ τείχους κατὰ μῆκος τῆς βόρειας ἄκρας τοῦ λόφου, περίπου 3,25 μ., συμφωνεῖ γενικὰ μετὰ τὰ τεῖχη πολλῶν Ἑλληνικῶν πόλεων», πού ἀναφέρει.¹ Γιὰ τὴν «ἐκπληκτικὴ» λεπτότητα τοῦ δυτικοῦ ὑπάρχουν, μᾶς λέει, δύο λόγοι: 1) Ἡ στέγη τῶν μονόπατιων δωματίων παρὰλληλα μετὰ τὸ τεῖχος σχηματίζε ἓνα πλατὺ «κατάστρομα» γιὰ τοὺς στρατιῶτες καὶ δὲ δημιουργοῦσε τὴν ἀνάγκη νὰ εἶναι πλατὺ τὸ τεῖχος γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ 2) τοῦτο τὸ «κατάστρομα» καὶ οἱ τοῖχοι τῶν οἰκιῶν δημιουργοῦσαν ἓνα πρόσθετο ἀντίρρισμα πού ἐνίσχυε σημαντικὰ τὴ στερεότητα τοῦ τείχους.²

Νομίζω ὅτι ἡ παρουσία τέτοιου ἰσχυροῦ τείχους στὴ βόρεια πλευρὰ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ λόφου, πού, ὅπως μᾶς δείχνουν οἱ ἰσοῦψεῖς καμπύλες,³ ἡ φωτογραφία τοῦ πίν. 13,1 καὶ μᾶς πληροφοροῦν καὶ ὁ ἴδιος ὁ κ. R o b i n s o n,⁴ παρουσιάζει μιὰν ἀπαλὴ κατηφορίαν, ὅχι ἀπότομη, ἀπ' ὅπου εὐκολὰ μποροῦσε νὰ χτυπήσει ὁ ἐχθρός. Ἀντίθετα στὸ δυτικὸ «χεῖλος»⁵ τοῦ ὁ λόφος τελειώνει σ' ἓναν ἀπότομο κατήφορο, 8 μέτρα βάθος,⁶ κ' ἔτσι παρουσίαζε κάποια φυσικὴ δόχωση ἀπὸ τὸ μέρος αὐτό.

Μήπως λοιπὸν ἀρκέστηκαν στὴν ἀσφάλεια, πού τοὺς χάριζε ἡ ἐδαφικὴ αὐτὴ διαμόρφωση; Νομίζω πὼς δὲν ἀρκέστηκαν, ἀλλὰ τὴν ἐκμεταλλεύτηκαν κ' ἔδωσαν κάποια λύση στὸ πολεοδομικὸ πρόβλημα, πού ἀντιμετώπιζαν, ὅχι συνηθισμένη καὶ πολὺ γνωστὴ σὲ μᾶς ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις. Ἴσως μάλιστα θὰ δυσκολευόμασταν πολὺ νὰ τὴ διατυπώσουμε μετὰ τὴ σαφήνεια καὶ τὴν ἀκρίβεια, πού θὰ θέλαμε, ἂν δὲν τὴν εἶχαμε μετὰ τὸν καλύτερο τρόπο διατυπωμένη ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, πού μᾶς δίνει χαρακτηριστικὰ τὴ λύση στὸ παρακάτω χωρίο.⁷ «Ἄλλ' εἰ τεῖχος γέ τι χρεὼν ἀνθρώποις εἶναι, τὰς οἰκοδομίας χρὴ τὰς τῶν ἰδίων οἰκήσεων οὕτως ἔξ ἀρχῆς βάλλεσθαι, ὅπως ἂν ἡ πᾶσα ἡ πόλις ἐν τεῖχος, ὁμαλότητί τε καὶ ὁμοιότησιν εἰς τὰς ὁδοὺς πασῶν τῶν οἰκήσεων ἐχουσῶν εὐέρκειαν. . . » Ἡ διάταξη τῶν σπιτιῶν πρέπει νὰναι προμελετημένη, καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχή, πού θὰ θεμελιώνονται,

¹ Hel. h. σ. 41. Ἀθήνας, Σπάρτης, Κορίνθου, Μαντινείας, Τεγέας, Θήβας, Δημητριάδας, Παγασῶν, Ἀπολλωνίας Ἰλλυρικῆς κτλ.

² Hel. h. σ. 41.

³ Πίν. 108. Βλ. καὶ τὸ γενικὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ Λόφου στὸ II τόμο.

⁴ Hel. h. σ. 19.

⁵ «edge» χρησιμοποιεῖ χαρακτηριστικὰ ὁ κ. D. Robinson.

⁶ Βλ. Hel. h. 19, φωτογρ. πίν. 10,1 καὶ 11,2, καὶ ἰσοῦψεῖς καμπύλες ὁ. π.

⁷ Νόμ. VI 779b. Αὐτὸ στάθηκε σὲ μένα καὶ ἡ αἰτία νὰ προσέξω τὸ ζήτημα τῶν τειχῶν τῆς Ὀλύμπου. Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Πλάτωνα, προχωρώντας στὴν προσπάθεια τῆς ἐρμηνείας του, υποχρεώθηκα νὰ μελετήσω καὶ τὴ μερικὴ αὐτὴ περίπτωσι. Γιὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ χωρίου αὐτοῦ ἔχω μὴ σύντομη μελέτη, ἀ δημοσιεύτη ἀκόμη, μετὰ τίτλο: «Τὸ πρόβλημα τοῦ τειχισμοῦ στὸν Πλάτωνα».

νὰ τοποθετοῦνται τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο μὲ τέτοιο τρόπο, πὸ ὃ οἱ ἑξωτερικοὶ τοὺς τοῖχοι νὰ ποτελοῦν ἕνα ν. ὁμοιομορφοτοῖχο. Μιὰ τέτοια κατασκευή θὰ ἔκανε ὁλόκληρη τὴν πόλιν νὰ εἶναι ἓνα τεῖχος καὶ δὲ θὰ εἶχε τὴν ἀνάγκη νὰ ὑψώσει ὁλόγυρά της ἄλλο ἰδιαίτερο. Ἡ πραγματοποίηση βέβαια μιᾶς τέτοιας λύσης εἶναι δυνατὴ μόνο σὲ μιὰ πόλιν «νέαν καὶ ἀοίκητον ἐν τῷ πρόσθεν». ¹ πὸ ὃ θὰ οἰκοδομηθῇ μὲ βάσιν ἓνα καταστρωμένο ἀπὸ πρὶν σχέδιο.

Στὴν Ὀλυνθο ὑπῆρχαν ἀκριβῶς οἱ ἀναγκαῖες αὐτὲς συνθήκες. Πολιτικὲς αἰτίες καὶ πολεμικὲς ἀφορμὲς ὑποχρέωσαν τοὺς Χαλκιδικεῖς νὰ «ἀνοικίσουν» τὴν Ὀλυνθο στὰ 432 π. χ. ² Ἡ «ἀνοίκισις» λοιπὸν τοῦ βόρειου λόφου (ὅπου οἱ οἰκίαις πὸ μᾶς ἐνδιαφέρουν) πρέπει νὰ γινε σὲ «ἀοίκητον ἐν τῷ πρόσθεν» χωρὸ καὶ σὲ χρονικὸ διάστημα ὁρισμένο, πᾶνω σὲ καθορισμένο στίς γενικὲς γραμμὰς σχέδιο. ³ Τουλάχιστο τὰ σπίτια κάθε οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος τῆς περιοχῆς αὐτῆς χτίστηκαν σύγχρονα. ⁴ Μὲ βεβαιότητα μποροῦμε νὰ ποῖμε αὐτὸ καὶ γιὰ τὰ συγκροτήματα τῶν δυτικὰ τῆς λεωφόρου Α καὶ Α' οἰκιῶν, πὸ μᾶς ἐνδιαφέρουν, «ἀποῦ ὁ βόρειος τοῖχος κάθε οἰκίας σχηματίζει τὸ νότιον ὁριακὸ τοῖχο τῆς αὐτῆς τῆς βορεινῆς τῆς οἰκίας». ⁵

Αὐτὸ λοιπὸν πὸ προτείνει στοὺς «Νόμους» τοῦ ὁ Πλάτων φαίνεται νὰ εἶχε πραγματοποιηθῇ στὴν Ὀλυνθο. Ἄν τὸ ἤξερε ὁ φιλόσοφος αὐτὸ καὶ ἂν αὐτὸ ἔχει στὸ νοῦ του μιᾶς ἔτσι, δὲ μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα. Ἴσως ὅμως δὲν ἀποκλείεται καὶ μιὰ τέτοια ὑπόθεσις. ⁶

¹ Νόμ. VI 778b.

² Θουκ. I, 58. Πρβ. D. M. Robinson *Hel. h. σ. 14*. Γιὰ τὶς αἰτίες τοῦ συνουρισμοῦ τῆς Ὀλύμπου βλ. Ἰωάν. Παπασταύρου, Τὸ κοινὸν τῶν Χαλκιδικέων καὶ οἱ Ὀλύμπιοι. Ἐπ. Φιλ. Σχ. Παν. Θεσ/νίκης, τ. 6, Μνημόσυνον Ν. Γ. Παπαδάκη, σ. (ἀνατύπου) 12 σημ. 1., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

³ *Hel. h. σ. 15*: . . . Once the plan of the district was established.

⁴ *Hel. h. σ. 15* all the houses in any one block are contemporaneous. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα νὰ χτίστηκαν ἀπὸ τὴν πόλιν καὶ νὰ δόθηκαν ἑτοιμα στοὺς κατοίκους, ὅπως μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ἀπὸ μιὰν ἐπιγραφή τῆς Ὀλύμπου (D. M. Robinson, *Inscriptions from Macedonia*. 1938. *Transactions of the American Philological Association*. LXIX, 1938, ἐπιγρ. 6 σ. 52-54).

⁵ *Hel. h. σ. 15*.

⁶ Ὁ Χρ. Τσουντας (Ἱστορία τῆς Ἀρχ. Ἑλλ. Τέχνης. Ἀθῆναι, 1928 σ. 371) μιᾶς γιὰ τοὺς καμνωτοὺς τάφους τῆς Μακεδονίας σημειώνει: «φαίνεται δὲ ὅτι ὁ Πλάτων τοὺς ἰδίους τάφους ἔχει εἰς τὸν νοῦν του, διὰ νὰ ἀναφέρῃ εἰς τοὺς Νόμους ὡς ἐξαιρετικῶς τιμητικὸν σχῆμα τάφου «φαλίδα (καμάραν δηλαδὴ) προμήκη . . . ἔχουσαν κλίνας παρ' ἀλλήλας λιθινὰς κειμένας» κτλ. (Νόμ. XII 947 d). Γιὰ τὴν σχέση τοῦ Πλάτωνα μὲ τὸν Ἀρχέλαο βλ. Ἀθῆν. XI 115 p 506 d καὶ πρβ. Δ. Κανατσούλη, Ὁ Ἀρχέλαος καὶ αἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ ἐν Μακεδονίᾳ Θεσ/νίκης, 1948. σ. 91. Πρβ. καὶ Γουγ. 471 αβ. Ἴσως καὶ αὐτὸ τὸ χωρίον τῶν Νόμων

Τὸ πλιντωνικὸ αὐτὸ χωρίο δὲ μπορεῖ βέβαια μόνο τῶν νᾶχει ἀποδειχτικὴ ἀξία. Κατευθύνεται μονάχα πρὸς τὴ λύση, ποὺ τὰ ἴδια τὰ εὐρήματα φάνηκε νὰ πιστοποιοῦν. Ὅμως κάποιο ἄλλο χωρίο, τοῦ Θουκυδίδη αὐτό, ὅχι μόνον ἐνισχύει τὴν ἀποφῆ μας, ἀλλὰ καὶ δίνει ἀπάντηση σὲ δυὸ πιθανὰς ἐρωτήσεις μας: 1) πῶς πολέμοῦσαν, ἀφοῦ ὁ τοίχος αὐτὸς ἄνηκε στὰ σπίτια, καὶ 2) γιατί νὰ μὴν ὑπάρχει καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τείχος, ἀφοῦ φαίνεται βέβαιο πῶς ὑπῆρχε τέτοιο στὴ βόρεια. (Πολὺ πιὸ λογικὸ καὶ πιθανὸ θὰ ἦταν νὰ ὑποθέσουμε πῶς τὸ πρόβλημα τῆς ἄμυνας τῆς πόλης εἶχε λυθῇ μ' ἓνα ἐνιαῖο τρόπο). Ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὶς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις τῶν Λακεδαιμονίων στὴ Χαλκιδική, ὅπου μετὰ τὴν κατάληψη ἀπὸ τὸ Βρασίδα τῆς Τορώνης οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ σύμμαχοί τους Τορωναῖοι καταφεύγουν στὴ Λήκυθο. «Καὶ ὁ μὲν (Βρασίδας). . . διελθουσῶν τῶν σπονδῶν (δυὸ ἡμερῶν γιὰ τὴν ἀναίρεση τῶν νεκρῶν) τὰς προσβολὰς ἐποιεῖτο τῇ Ληκύθῳ. οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἡμύναντό τε ἐκ φαύλου τειχίσματος καὶ ἀπ' οἰκιῶν ἐπ' ἀλλήλους ἔχουσῶν, καὶ μίαν μὲν ἡμέραν ἀπεκρούσαντο. . . »¹ Ἡ φράση τοῦ ἱστορικοῦ δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία γιὰ τὸ νόημα τῆς. Ἡ Λήκυθος σ' ἓνα τῆς μέρος εἶχε τείχος, ἐνῶ στὸ ὑπόλοιπο οἱ οἰκίαι εἶχαν ἐπ' ἀλλήλους ἀπ' ὅπου μάχονταν. Εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ φανταστοῦμε πῶς ἦταν χτισμένες ἢ μιὰ δίπλα στὴν ἄλλη, ὅπως στὴν Ὀλυνθο, κ' ἔτσι σχηματίζουν μὲ τὸν ἐξωτερικὸν τοῖχον τὴ συνέχεια τοῦ τείχους. Τὸ ἀντίστοιχο τοῦτο παράδειγμα παίρνει ἀκόμα μεγαλύτερη ἀξία, καθὼς τὸ βρίσκουμε σὲ μιὰ πόλη τῶν Χαλκιδέων² πολὺ κοντὰ στὴν Ὀλυνθο, καὶ σὲ μίαν ἐποχὴ σύγχρονη σχεδὸν μὲ τὸ χτίσιμο τῆς περιοχῆς τῆς Ὀλυνθου, ποὺ ἐξετάζουμε.

Ἐχτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς μαρτυρίαι αὐτὰς τῶν κειμένων καὶ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἐνισχύουν τὴν ἀποφῆ μας. Μιὰ τέτοια λύση στὸ πρόβλημα τοῦ τειχισμού ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ χρόνια φαίνεται νὰ μαρτυρεῖ ἡ γνωστὴ λίθινη πυξίδα τῆς Φυλακωπῆς τῆς Μήλου.³ Ἰσως καὶ ἡ ἑλλειπτικὴ κατοικία ποὺ ἀνακαλύφθηκε στὸ Χαμαίζι τῆς Κρήτης.⁴ Στὸ Διμήνι ἐπί-

γιὰ τὰ τεῖχη προσφέρει μίαν ἀκόμη ἐπιβεβαιωτικὴ μαρτυρία γιὰ τὴ γνώση τῶν πραγμάτων τῆς βόρειας Ἑλλάδας ἀπὸ τὸν Πλάτωνα.

¹ Θουκ. IV, 115.

² Θουκ. IV, 114 (Ληκύθου) Χαλκιδέων οὐσας.

³ Τὴ φωτογραφία τῆς πυξίδας βλ. πρόχειρα τοῦ Χρ. Τσοῦντα, Ἱστορία τῆς Ἀρχ. Ἑλλ. Τέχνης σ. 7 εἰκ. 7 καὶ 7α καὶ W. B. Dinsmoor, The architecture of Ancient Greece σ. 16 καὶ πιν. IV. Ἄν ἡ πυξίδα παριστάνει κώμη ἢ κατοικία γένους (G. Glotz, Civilisation Égéenne σ. 156) ἢ εἶναι σιτοβολῶνας (F. Oelmann, Das Kornspeichermodeill von Melos. Ath. Mitt., 59, 1925) σ. 19 κ.π. Πρβ. Sp. Marinatos, Greniers de l'Helladique Ancien. B.C.H., 70, 1946 σ. 342) δὲν ἔχει γιὰ μᾶς σημασία.

⁴ Τὴν οἰκίαν τοῦ Χαμαίζιου βλ. πρόχειρα τοῦ Χρ. Τσοῦντα δ. π. σ. 14 εἰκ. 20 καὶ G. Glotz δ. π. σ. 155 εἰκ. 23. Ὁ Glotz παρατηρεῖ: Par l'épaisseur du

σης¹ ὁ ἐσωτερικὸς προῖβλος ἀποτελεῖ τὸν ἐξωτερικὸν τοῖχον τοῦ κυριώτερου μεγάρου Α καὶ τὸν τοῖχον τῶν οἰκημάτων ἢ στοῶν πρὸς ὑπῆρχαν σ' ὅλην σχεδὸν τὴν ἔκτασιν τοῦ περιβόλου.²

Ἀλλὰ ἰδιαίτερα ἐξαιρετικὴ ἐνίσχυσις μᾶς προσφέρουν οἱ ἀνασκαφῆς τοῦ κ. Α. Κεραμοπούλου στὴ Δυτ. Μακεδονία καὶ τὰ πορίσματά του.³ Παραθέτω τὰ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα: «Αἱ πόλεις ὅμως, ἃς ἀποδίδει ὁ Ἀλέξανδρος εἰς τὸν πατέρα του (Ἀρχ. 7, 9) καὶ δι' ὧν οὗτος μετεκόσμισε ἀσικῶς τὸν βίον τῶν Μακεδόνων, δὲν ἦσαν τόσον ἰσχυραί, ὥστε οἱ Μακεδόνες νὰ πιστεύωσιν εἰς αὐτάς «μᾶλλον ἢ τῇ οἰκείᾳ ἀρετῇ». Πιστεύουν ὅτι εὖρον τὰς πόλεις ταύτας, περιέγραψα ἤδη αὐτάς βραχέως ἐν Π.Α.Ε. . . . οἱ λόφοι, ἐφ' ὧν ἐγείρονται εἶναι χωματώδεις, ἐγένοντο ἀπότομοι καὶ δι' ἐκσκαφῆς τῶν κλιτύων. . . οἱ δὲ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῶν ἀκραίων οἰκιῶν ἦσαν τυφλοὶ καὶ ἡνωμένοι ὥστε νὰ εἶναι συνεχεῖς καὶ ὡς τεῖχος».⁴

. . . «Κατὰ τὴν ἀπὸ χωρίου ἀνάβασιν πρὸς τὸν Καλὲν ἐπὶ προβαθμίδος τοῦ βουνοῦ εἰς θέσιν Μοναστηράκι εὖρον τὰ λείψανα μικρᾶς κώμης, ἧς τὰ ἀκράϊα ἀναχώματα δηλοῦσιν ἴσως ὅτι οἱ τοῖχοι τῶν ἀκραίων οἰκιῶν, παχύτεροι καὶ τυφλοὶ ποτε ὄντες, ἦσαν συνεχεῖς καὶ ἀποτελοῦν τεῖχος, ἔρημα τῆς κώμης».⁵

. . . «Ἐνταῦθα παρατηροῦνται τοῖχοι κανονικοὶ καὶ εὐθύγραμμοι, εἰς (πάχος 0,75 μ) περιθέει τὴν ὀφρὺν τῶν λόφων καὶ φαίνεται ὅτι ἐσχηματίζετο διὰ τῶν ἔξω τοίχων τῶν ἀκραίων οἰκιῶν, ὡς εἰς Μοναστηράκι καὶ Γραδίωταν, ὑπῆρχε δ' ἴσως καὶ δεύτερος περίβολος ἐξώτερος ταπεινότερος».⁶

. . . «Εἰς τὴν ὀφρὺν τοῦ λόφου εἶναι ὑψηλότερα τὰ χῶματα, καλύπτοντα γραμμὴν τεύχους, οὗ μικρὸν μόνον μέρος ἀνεκάλυψα (2 μ. μήκος). Εἶναι ἐκ λίθων μετροῦ μεγέθους μετὰ πηλοῦ, ἀλλ' ἄνευ ἀσβέστου ἐκτισμέ-

mur extérieur, par le retrecissement progressif de l'entrée, elle paraît prendre des précautions contre les agressions subites. Βέβαια ἐδῶ πρόκειται γὰρ ἐνιαία οἰκία.

¹ Χρ. Τσοῦντα, Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου. Ἀθῆναι, 1908 σ. 56-58.

² Βλ. ἀναπεράσταση τοῦ Ν. κ. Δ. Παπαχατζῆ, Ἡ περιοχὴ τοῦ Βόλου. Βόλος, 1946 σ. 13 καὶ πιν. 1. Προσθέτω ἀκόμη τὴν Ἀκρόπολιν ἀπὸ τῆς Μάλθης τῆς Μεσσηνίας, πρὸς βρῆκε ὁ Ν. Valmin (Βλ. σχέδιο JdI, 50, 1935, Arch. Anzeiger, σ. 203, εἰκ. 17).

³ Α. Δ. Κεραμοπούλου, Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν τῇ ἄνω Μακεδονίᾳ. Α. Ε. 1933 σ. 25-67. Α. Δ. Κεραμοπούλου, Ἐρευναι ἐν Δυτικῇ Μακεδονίᾳ Π.Α.Ε. 1933 σ. 58-69. Α. Δ. Κεραμοπούλου, Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν Μακεδονίᾳ Π.Α.Ε. 1934 σ. 67-91.

⁴ Α. Δ. Κεραμ. Α. Ε. 1933 σ. 65

⁵ Α. Δ. Κεραμ. Π.Α.Ε. 1933 σ. 59

⁶ Α. Δ. Κεραμ. Π.Α.Ε. 1933 σ. 67

νον. Πιστεύω δέ, ὅτι ἦτο συνεχὲς τεῖχος ἅμα καὶ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῶν ἀκροαίων οἰκιῶν, ὡς εἵκασα καὶ περὶ τοῦ Μοναστηριακοῦ τῶν Κλεινῶν, πιστεύω δὲ τὸ αὐτὸ καὶ περὶ ἄλλων κωμῶν Μακεδονικῶν».¹

... «Πρὸς πάσας ὅμως τὰς πλευρὰς τὸ πόλισμα εἶχε συνεχεῖς τοὺς τοίχους του ὡς τοίχους μοναστηρίου σημερινοῦ, μετρίου μάλιστα μεγέθους».²

Οἱ χαρακτηριστικὲς αὐτὲς παρατηρήσεις τοῦ κ. Κεραμοπούλου ἐνισχύουν, νομίζω, τὴν ὁρθότητα τῆς ὑπόθεσης, ποὺ κάναμε γιὰ τὸ πρόβλημα, ποὺ παρουσιάζεται στὴν Ὀλύνθου, καὶ δείχνουν μαζί μὲ τὸ χωρίο τοῦ Θουκυδίδη ὅτι ἡ λύτη, ποὺ νομίζουμε πὼς ἔδωσαν οἱ Ὀλύνθιοι ἀρχιτέκτονες, συχνὰ ἐφαρμόστηκε σὲ πόλεις καὶ κῶμες τῆς Μακεδονίας.

Μποροῦμε νὰ προσθέσουμε ἀκόμα ὅτι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο οἱ Ἕλληνες ἀσφάλιζαν τὶς πόλεις τους σὲ πολλὰ νησιὰ καὶ στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ὅταν ὁ κίνδυνος τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν ἦταν ἄμεσος καὶ συχνός, ὅπως καὶ οἱ μοναχοὶ τὰ μοναστήρια τους, ποὺ κινδύνευαν.³ Μὲ ζωντανὸ τρόπο μᾶς παρουσιάζει ὁ Hubert Pernot⁴ τὴν εἰκόνα, ποὺ δίνει τὸ Πυργὶ τῆς Χίου σ' ὅποιον τὸ πρωτοβλέπει: «Est-ce bien un village qu'on a devant soi? Ne dirait-on pas quelque immense forteresse d'un autre âge, rasée en munition d'on ne sait quels méfaits? Tout en elle a gardé un air hostile. La tour avec ses créneaux, les constructions extérieures sondées l'une à l'autre de manière à former un mur d'enceinte impenetrable, la porte d'entrée etc. Τὴν ἴδια εἰκόνα θὰ παρουσίαζαν καὶ οἱ ἄλλες νησιώτικες κῶμες, ποὺ ἦταν χτισμένες μὲ τὸν ἴδιο τρόπο.⁵ Εἰκόνα ὅχι πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ κείνη, ποὺ θὰ ἔδινε καὶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Ὀλύνθου μὲ τὸν ὁμοιόμορφο ἀκραῖο τοῖχο τῶν οἰκιῶν, ποὺ ἦταν καὶ τὸ δυτικὸ τεῖχος τῆς πόλης.

MAN. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

¹ Α. Δ. Κεραμ. Π.Α.Ε. 1933 σ. 62-63

² Α. Δ. Κεραμ. Π.Α.Ε. 1934 σ. 77

³ Βλ. χαρακτηριστικὴν εἰκόνα τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου, ὅπως ἦταν στὰ 1705, χαμωμένη ἀπὸ τὸν Barsky, στοῦ Ἀ. ν. Κ. Ὁρλάνδου, Monuments Byzantins de Chios II, Planches, πιν. 13,3.

⁴ L'île de Chio. En pays Turc. Paris 1903 σ. 164-167.

⁵ Βλ. Ἀ. Μηλιαράκη, Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων νήσων κατὰ μέρος. Ἀνδρος, Κέως. Ἐν Ἀθήναις 1880 σ. 66-67.